

ARKITEKTONISK KVALITET

– et forsøg på en kortfattet definition

THEME: ON THE QUALITY OF THE BUILT ENVIRONMENT

Det følgende er en kommenteret udgave af en ganske kort artikel om arkitektonisk kvalitet, jeg sidste år skrev i forbindelse med et projekt under boligministeriet i Danmark. Artiklen er skrevet ind i en særdeles praktisk sammenhæng og er et forsøg på at forene to verdener:

Byggebranchen og den arkitekturteoretiske tradition.

I den indledende kommentar forsøger jeg at uddybe artiklen med nogle af de overvejelser og problematiseringer, der ikke var plads til i den oprindelige udgave.

I forbindelse med et projekt under Boligministeriet i Danmark, der sigter mod en videregående industrialisering af byggeriet, blev jeg bedt om at definere arkitektonisk kvalitet.¹ På en måde, så det kunne forstås af andre end arkitekter, men alligevel så præcist, at det kunne bruges af de arbejdsgrupper, der arbejdede med den mere tekniske og organisatoriske side af sagen.

I flere af disse grupper var der en tendens til at se arkitektur som en slags supplement til de mere målbare former for kvalitet. Arkitektur blev set som noget udvendigt, der kunne tilføres i større eller mindre doser, når de mere håndfaste forhold var lagt fast. På den måde kunne man give points for tekniske, funktionelle, klimatiske og økonomiske forhold foruden for "arkitektur", der blev set som en parameter på linje med så mange andre.

For de få arkitekter, der var involveret i projektet, var dette en noget rystende oplevelse, og vi måtte gang på gang påpege, at arkitektonisk kvalitet for os omfatter *hele* spektret af tekniske, funktionelle og æstetiske forhold. Samt at der i arkitekturteoriens historie er en lang tradition for netop at

diskutere, hvordan disse kan forbindes og skal vægtes i forhold til hinanden. Det var derfor vores opfattelse, at hvis man diskuterede kvalitet i byggeriet uden at kende til denne tradition, ville det være som at opfinde den dybe tallerken påny.

Faktisk kan man hævde, at arkitekturteorien netop handler om arkitektonisk kvalitet. Ikke blot definerer og begrundes den til hver tid arkitekturen, men den peger på de elementer, den enkelte teoretiker opfatter som nødvendige for den gode arkitektur. Det kan være Laugiers søjler, bjælker og gavltrekanter, Durands hensigtsmæssighed og økonomi, futuristernes forgængelighed og flygtighed, Le Corbusiers vise, korrekte og mesterlige spil af legemer under lyset, Venturis kompleksitet eller Aldo Rossis typologier. Disse forskellige bud på, hvad arkitektonisk kvalitet er, handler jo ikke blot om bygningens ydre fremtræden, men om hele arkitekturen. Om samspillet mellem det, Vitruvius kaldte firmitas, utilitas og venustas – det holdbare, det brugbare og det skønne. Og selv om der er tale om vidt forskellige prioriteringer, kan netop dette samspil ses som en slags fællesnævner og et udgangspunkt for en mere almengyldig formel for arkitektonisk kvalitet. Det kan virke overdrevent konservativt således at basere sig på Vitruvius – allerede i sin egen levetid var han en konservativ teoretiker med sin insisteren på ældre, græske forbilleder, og mange har senere villet gøre op med hans synspunkt – men det er efterhånden min erfaring, at ingen anden "definition" af arkitekturen har en så stor holdbarhed og almengyldighed som den, der udspringer af disse tre begreber.

Netop i disse år oplever vi i Danmark voldsomme opbrydninger i byggebranchen. På den ene side har arkitekterne styrket deres position som følge af EU-cirkulæret om tjenesteydelser, der i de fleste tilfælde gør arkitekten til totalrådgiver, på den anden ser vi en udvikling henimod svenske tilstande, idet Skanska og NCC har været i stand til at sætte sig på en stor del af markedet. Det hilses velkomment i Boligministeriet, fordi det ses som en professionalisering, men erfaringer fra Sverige tyder på, at det kan føre til ændringer i arkitektens rolle og til mindsket indflydelse.

En diskussion om arkitektonisk kvalitet er derfor ikke blot en interessant akademisk stiløvelse. Der er brug for en høj bevidsthed om kvalitet, og der er brug for en tydeliggørelse af begrebets indhold. Faktisk også en operationalisering, uanset at de fleste arkitekter nok vil mene, at det er en farlig

vej at betræde. Men i det førnævnte projekt under Boligministeriet arbejdes der videre med at udvikle målemetoder for kvalitet i byggeriet, og det er for mig at se vigtigt, at dette ikke kun sker på et funktionalistisk grundlag, men at den rige, arkitekturteoretiske tradition inddrages.

I en så kortfattet artikel om et så komplekst emne har jeg måttet skære hårdt igennem og træffe en række valg, som der ikke var plads til at diskutere nærmere.

I det første afsnit drejer det sig ikke blot om valget af det vitruvianske synspunkt, men også den måske kontroversielle påstand, at arkitektur er brugskunst.² Desuden hævder jeg, med Michael Benedict (*For an Architecture of Reality*) at arkitekturen ikke blot afbilder virkeligheden, men er en vigtig del af samme virkelighed. Hermed ses bort fra en lang række postmoderne og poststrukturalistiske påstande, der fokuserer på arkitekturen som sprog eller tekst, og der skæres durk igennem den filosofiske diskussion om, hvad virkeligheden er for en størrelse. Lidt senere understreger jeg, at forskellige aktører i byggeriet har forskellige forestillinger om kvalitet. Sådan vil det altid være, og i f.eks. det nævnte projekt under Boligministeriet er det oplagt, at arkitekterne af mange opfattes som en art romantikere eller drømmere uden forståelse for især de økonomiske realiteter. Ved at vælge arkitektens standpunkt mener jeg imidlertid at have valgt det mest overordnede og sammenfattende ståsted, og jeg har valgt at referere til institutionen arkitektur i stedet for en enkelt arkitekt eller "skole". Jeg har også forsøgt at gøre kvalitetsbegrebet så bredt, at det kan dække såvel det almindelige boligbyggeri som større, enkeltstående opgaver. Man vil formentlig stille andre krav og lægge andre vurderinger til grund for en opera i Københavns havn end for ti rækkehuse i Herlev, men egentlig mener jeg, at de kriterier, jeg har opstillet, gælder for enhver arkitekturopgave. Til gengæld må man gøre sig klart, at også institutionen arkitektur ændrer sig, omend langsomt, og at den har forskellige normer fra land til land eller i hvert fald fra kulturkreds til kulturkreds.

Til trods for, at der i disse tilfælde er tale om valg, mener jeg at det kvalitetsbegreb, jeg skitserer i artiklen, har en høj grad af gyldighed – i den forstand at det dækker opfattelsen hos de fleste nordiske arkitekter i dag. Til gengæld må det nødvendigvis være sådan, at nogle af de forhold, der indgår i vurderingen, må formuleres som spørgsmål. Det gælder f.eks. husets forhold til omgivelserne: Arkitekten kan tilpasse sig eller bryde med dem, og der er mange måder at gøre det

på, men det afgørende bliver, at han eller hun faktisk forholder sig bevidst til det. Det gælder også spørgsmålet om, hvordan man forholder sig til konstruktionen. Skal den være synlig, skal den være aflæselig i formen uden nødvendigvis at være synlig eller er den blot en parameter, man ikke på nogen måde behøver vise frem? Man kan argumentere for alle tre synspunkter, og en definition af arkitektonisk kvalitet, der skal dække forskellige historiske perioder og arkitekturteoretiske opfattelser, må nøjes med at gøre opmærksom på problemet.

Et meget vigtigt punkt er hovedidéen, altså det forhold, at projektet/bygningen holdes sammen af en overordnet idé, og at denne overordnede idé modsvarer af den overordnede form. Efter min mening er dette forhold afgørende for, om vi overhovedet kan tale om arkitektur eller blot og bart byggeri, men også det kan diskuteres. Hovedidéen er det, man på Beaux Arts-skolen i 1800-tallet kaldte *le Parti*, altså valget eller grebet, og på dansk taler man da også undertiden om hovedgrebet. Det, man kan diskutere, er ikke at god arkitektur må bæres af en samlet idé, men om dette også må medføre en samlet, gennemkomponeret form.³ Jeg mener imidlertid, at hvis man accepterer, at hovedidéen også kan sigte mod det fragmenterede eller ufærdige eller mod processen snarere end produktet, er den stadig en afgørende forudsætning for arkitektonisk kvalitet.

Som bekendt dukkede forestillingen om arkitekturen som rum op i slutningen af 1800-tallet, og det er ganske almindeligt i dag at møde den opfattelse, at arkitektur er rumkunst. Det er efter min mening en énsidig, nærmest sekterisk opfattelse, og i øvrigt upræcis, fordi begrebet rum kan betyde næsten hvadsomhelst.⁴ På den anden side er det klart, at udformningen og disponeringen af såvel indvendige som udvendige rum er en væsentlig del af arkitekturen og må indgå som vigtige parametre i kvalitetsbegrebet.

I flere tilfælde defineres kvaliteten ved hjælp af adjektiver, der i høj grad er værdiladede og åbne for fortolkning. F.eks. hvor jeg skriver:

I god arkitektur (...) er funktionerne disponeret på en frugtbar og udfordrende måde, der bidrager positivt til det liv, der skal leves i huset.

Det er imidlertid ikke så banalt, som det lyder: Det er et argument imod den meget almindelige opfattelse, at den funktionelle organisation blot skal afspejle konventionerne på det pågældende område.

For en del af punkterne findes der sikker, videnskabeligt baseret viden. Det gælder f.eks. akustiske og indeklimatiske forhold, der kan måles eksakt, og hvor vi med ret stor sikkerhed kan forudsige, hvordan en given bygning vil fungere. Det gælder også konstruktioner og det gælder materialers holdbarhed. Faktisk findes der også en del sikker viden på hele det område, der angår det funktionelle og sociale. Trods alt har både boligsociologien og environmental psychology en hel del at fortælle os om, hvordan bygninger og boligområder fungerer. Vi ved, at højhuse er problematiske på en række områder – de kaster lange skygger og skaber turbulens, og hvis det er boliger er de decideret dårlige for børnefamilier. Vi ved også en hel del om de sociale processer i forbindelse med byfornyelse, ligesom der er forsket meget i de onde cirkler, der har ramt de store montagebebyggelser fra tresserne og halvfjerdserne.⁵

I arkitekters vurdering overskygger idéen, det æstetiske og graden af originalitet ofte de mere håndfaste spørgsmål, der handler om at holde vandet ude eller om indeklima og akustik. Det er klart at arkitekterne må insistere på arkitekturens kunstneriske side, fordi ingen andre gør det, men i et større perspektiv må tingene hænge sammen. Selvom vi som arkitekter forstår hvad Coop Himmelblau mener, når de siger *Architektur muss brennen* og måske sympatiserer med det, fritager det ikke for løsningen af opgavens praktiske sider. Til gengæld betyder det også, at de andre parter undertiden må acceptere eksperimenter med det, der ellers betragtes som sikker viden, fordi de kunstneriske intentioner kræver det. Ideelt set bør tingene naturligvis gå op, men det gør de langtfra altid i praksis, og i hvor høj grad man vil lade de kunstneriske hensyn dominere de praktiske (eller omvendt), må være et åbent spørgsmål.

Under alle omstændigheder vil jeg hævde, at arkitektonisk kvalitet handler om det hele: Om programmet, idéen, forholdet til omgivelserne, det funktionelle, det rumlige, symbolikken, byggeteknikken, materialerne osv. Man kan udmærket, på analytisk vis, splitte den op og behandle punkterne hver for sig, men man kan ikke reducere arkitekturen til ét eller nogle få af disse punkter. Heller ikke kategorien *det æstetiske* beskriver udtømmende arkitekturen. Det følgende er derfor et forsøg på at fastholde et *helt* arkitekturbegreb i en yderst pragmatisk definition af kvalitet.

Arkitektonisk kvalitet: Hvad er arkitektur?

Det, der med et græsk/latinsk ord hedder arkitektur, hedder på dansk bygningskunst. Det er den kunst, der har byggeriet og de fysiske omgivelser som sit materiale, det er udformning af vore fysiske omgivelser med en kunstnerisk hensigt. I arkitekturen er det praktiske og det æstetiske uadskilleligt forenede. Hvis et byggeri skal regnes for arkitektur, kræves derfor dels en kunstnerisk bearbejdning, bevidst eller ubevidst, dels at det kunstneriske er snævert forbundet med det praktiske, dvs. husets funktion, konstruktion, materialer osv.

Et nøglebegreb i arkitekturteorien fra antikken og langt op i nyere tid er begrebet *decorum*. Det kan oversættes med *det passende*, og siger, at husets form skal svare til indholdet og bygherrens status. Arkitekturen er ikke en autonom kunstart som maleri eller musik, men en brugskunst. Den er ikke blot en fortolkning af virkeligheden, den er selv en meget væsentlig del af samme virkelighed, af den verden vi lever i.

Fra den romerske arkitekt og ingeniør Vitruvius, der levede kort før vor tidsregning, har vi også den opfattelse, at når man bygger, skal man tage hensyn til såvel holdbarhed som brugbarhed og skønhed (*firmitas, utilitas og venustas*). Han har dermed givet os en model for arkitekturforståelsen, som selv har haft en umådelig holdbarhed (foruden brugbarhed og skønhed).

Man kan lægge vægten forskelligt, men alle tre aspekter må med. Tager man *firmitas* væk, har man ikke længere arkitektur, men scenografi, en Potemkinkulisse. Tager man *utilitas* væk, har man eventuelt et stykke kunst, som f.eks. Per Kirkebys store murstensskulpturer. Og fjerner man *venustas*, har man blot og bart byggeri.

Arkitekturteorien

Den arkitektoniske form skal sammenbinde disse tre aspekter, og arkitekturteorien angiver, hvordan det skal ske. I en lang periode, fra renæssancen til sidst i 1700-tallet, var antikkens formsprog og de antikke regler for proportionering det absolutte forbillede, og arkitekturteorien var egentlig blot et spørgsmål om fortolkning af Vitruvius sammenholdt med ruinerne fra antikken. Med Oplysningsfilosofien relativiseredes æstetikken, og det blev legitimt at vælge mellem forskellige stilarter. Fra begyndelsen af det 20. århundrede skete der en yderligere frigørelse fra de klassiske regler, og begreberne rum og funktion fik en særligt fremtrædende placering, ligesom forestillingen om den ærlige eller tydelige

konstruktion. Også forestillingen om arkitekturen som udtryk for tidsånden blev vigtig.

Siden tresserne har arkitekturteorien især betonet arkitekturens betydning eller mening samt forholdet til omgivelserne. Om et hus vurderes som godt beror i dag meget på, om det siger os noget: Fortæller det en historie, om sig selv, om stedet og om den tid vi lever i? Der er således en tendens til, at arkitekturen i disse år i stigende grad vurderes efter sin originalitet og fortælleværdi – hvad der ikke nødvendigvis er den bedste målestok at anlægge på huse, der gerne skulle kunne holde i mindst hundrede år. Samtidig er der en høj grad af opmærksomhed på forholdet mellem hus og omgivelser, som ikke mindst diskussionen om huset på Rådhuspladsen i København viser.

Under alle omstændigheder er arkitekturbegrebet under stadig, omend langsom forandring. Det ændrer dog ikke på det forhold, at arkitektur er bygningskunst, og at den må vurderes som sådan. Der er en opgave der skal løses – noget der skal bygges – og kvaliteten beror i sidste ende på, om det gøres ordentligt ud fra såvel en praktisk som en kunstnerisk betragtning. Om det, der bygges, er en berigelse i forhold til det, der fandtes i forvejen.

Arkitektonisk kvalitet: Hvad er god arkitektur?

Hvad der er god arkitektur er ikke nødvendigvis det samme for bygherren som for arkitekten eller for offentligheden.

For bygherren drejer det sig om at få mest muligt for pengene, og han vil almindeligvis lægge større vægt på funktion og holdbarhed end på den kunstneriske side. Der er dog også eksempler på det modsatte, f.eks. Arken eller det nye Kongelige bibliotek, hvor bygherren har ønsket huse med stor signalværdi.

For arkitekten er husets integritet, dvs. samspillet mellem konstruktion, funktion og udtryk, det vigtigste. Desuden varetager arkitekten nogle langsigtede, kulturelle interesser, som offentligheden ikke altid har øje for. Derved kommer arkitekten undertiden i konflikt med den offentlige mening.

For offentligheden, der først og fremmest møder huset udefra, er udseendet og samspillet med omgivelserne det vigtigste.

I det følgende tages imidlertid udgangspunkt i den arkitektoniske kvalitet, som den defineres blandt fagfolk, dvs. i arkitektfaget. Der anvendes med andre ord et kvalitetsbegreb, baseret på den arkitektfaglige tradition og praksis.

Opgavens fortolkning

I god arkitektur har arkitekten ikke blot overtaget et konventionelt program, men kritisk vurderet det og eventuelt nyfortolket opgaven. Opgaven er ikke blot løst på det praktiske plan, men fortolket i hele sin kulturelle dybde og bredde. Og man har haft en ordentlig dialog med bygherren og de mennesker, der skal bruge bygningen.

Husets forhold til stedet og omgivelserne

I god arkitektur har arkitekten levet sig ind i stedet og dets karakter. Forholdet mellem hus og omgivelser er forståeligt og meningsfuldt (hvadenten det er tilpasning eller kontrast, man tilstræber). Grundens muligheder og terrænets karakter er udnyttet, og der er taget hensyn til omgivende bebyggelse, til lys og skygge og eventuelt til eksisterende beplantning.

Husets forhold til tiden

God arkitektur fortolker tidens sociale og kulturelle realiteter. God arkitektur anvender tidssvarende konstruktioner og teknik.

Undertiden må arkitekturen forholde sig kritisk overfor tendenser i tiden, fordi den ikke blot skal fortolke nutiden, men også fastholde nogle tidløse kvaliteter, forbundet med menneskelivets grundlæggende vilkår.

Husets forhold til de øvrige parametre i processen

Enhver opgave er bundet af faktorer som økonomi, bygningsreglement og byplanbestemmelser. Også den enkelte sags organisation kan være afgørende, hvor meget bestemmer f.eks. entreprenøren eller bygherrerådgiveren? Det er forhold, der er uden betydning for bygningens kvalitet, når først den står der, men de er vigtige til forståelsen af, hvordan opgaven er løst. Ofte optræder de som forhindringer, men i de bedste tilfælde kan de vendes og bidrage positivt til designprocessen og husets form.

Hovedidéen

God arkitektur bæres af en overordnet arkitektonisk intention, hovedidéen.

Hvad har arkitekten villet? Har han villet tilpasse sig eller bryde med stedets karakter? Har han villet skabe en enkel eller sammensat form? Hvad har han i særlig grad villet betone – den overordnede form, konstruktionen, overfladerne, lyset eller rummet?

Uden en sådan idé hænger huset ikke sammen, arkitektonisk, og det er afgørende for kvaliteten, at idéen er fulgt konsekvent igennem hele vejen fra den overordnede form til materialer og detaljer.

Funktionel organisering.

I god arkitektur er bygningens funktion løst logisk og meningsfuldt i planen eller planerne. Funktionerne er disponeret på en frugtbar og udfordrende måde, der bidrager positivt til det liv, der skal leves i huset. Som hovedregel skal planen være økonomisk, dvs. uden unødvendige gangarealer og svært møblerbare rum. I modsat fald, dvs. hvis den er mere kompleks, må det være begrundet i opgavens karakter eller den arkitektoniske hovedidé.

Da et hus imidlertid skifter funktion mange gange i løbet af dets levetid, må det kunne optage disse skiftende funktioner uden at hovedidéen eller de øvrige kvaliteter kompromitteres. En eller anden form for fleksibilitet er altså nødvendig.

Rumlige kvaliteter.

I god arkitektur er der arbejdet bevidst med rummet. Rummenes proportioner og forløb er æstetisk tilfredsstillende og understreger husets funktion og idé, og de rumlige kvaliteter understøttes af den måde, hvorpå lys, materialer og farver er anvendt.

Konstruktion.

I god arkitektur er den valgte konstruktion logisk i forhold til opgavens og husets karakter. Den er logisk i sig selv, og den er på højde med tidens viden og kunnen. Den er holdbar, og den er økonomisk i fremstilling og materialeforbrug. Om den skal være synlig eller ej, beror på arkitektens og tidens idealer.

Materialer.

I god arkitektur svarer materialerne til husets hele idé og konstruktion, og de er tænkt i sammenhæng, dvs. de passer til hinanden. Materialerne er vigtige, fordi de taler direkte til sanserne og i høj grad er med til at give bygningen karakter. Som regel skal der vælges ordentlige, gedigne materialer, men i visse tilfælde, hvor hovedidéen og opgavens karakter tilsiger det, kan man acceptere materialer af en mere flygtig og mindre holdbar karakter.

Lys, overflader, farver og detaljer.

Lys er et af de vigtigste arkitektoniske virkemidler, både funktionelt og æstetisk. I god arkitektur er der det rigtige lys til de forskellige funktioner, og der er sammenhæng mellem lys og rumlige kvaliteter. Dagslyset udnyttes optimalt. De valgte overflader understreger husets og rummenes karakter og er holdbare i brug. Huset og rummene er farvesat, så deres karakter og funktion understøttes. Detaljerne er gennemarbejdede – beslag, samlinger og overgange mellem bygningsdele er holdbare og passer til hinanden og hele bygningen.

Akustik og indeklima.

De akustiske forhold må svare til rummenes funktion og betydning. Der skal være et behageligt og sundt indeklima, og der skal helst være mulighed for individuel regulering af solindfald, temperatur og frisk luft.

Bæredygtighed.

Kravet om bæredygtighed er nyt og endnu ret upræcist. Det angår både bygningers form og teknik, og generelt må man

forlange, at de valgte løsninger – organisation, konstruktioner, materialer, teknik – er holdbare og energiøkonomiske, og at der er taget hensyn til deres belastning af såvel nærsom fjernmiljø.

Sammenfattende vurdering

Sammenfattende kan man sige, at god arkitektur er et overbevisende svar på opgaven, stedet og tiden.

Den er velfungerende, passer til sine omgivelser, udnytter den eksisterende viden og teknik, er tidssvarende, meningsfuld og forståelig.

Gode huse respekterer traditionen, men udfordrer den samtidig og er dermed med til at udvikle den.

God arkitektur bidrager positivt til stedet og vores liv med stedet.

Disse krav til den gode arkitektur er ikke tidløse, men de har en lang tradition bag sig. De er dermed forholdsvis konservative, men det må de være, når de angår byggeriet i almindelighed. For de helt særlige opgaver vil der alligevel gælde særlige regler, fordi man der typisk vil overskride og udfordre traditionen.

Erik Nygaard, AAA
erik.nygaard@a-aarhus.dk

Notes

1. Der er tale om det såkaldte "Projekt Hus", hvis målsætning var intet mindre end: Dobbelt kvalitet til halv pris. Min lille artikel om arkitektonisk kvalitet udsprang af diskussioner i undergruppe 7, hvis tema var "Arkitektonisk helhedssyn". Gruppen var bredt sammensat, med arkitekter, ingeniører, entreprenører og bygherrer, og vort arbejde afsluttedes med en lille publikation med titlen *Arkitektonisk helhedssyn*, By- og Boligministeriet, København 2000.
2. Det er en klassisk diskussion indenfor arkitekturteorien, om arkitektur er bygningskunst i betydningen *Baukunst* eller *l'Art de bâtir*, eller i betydningen idé eller tankekonstruktion. Boullée er nok den, der mest kategorisk har udtalt sig til fordel for det sidste synspunkt, men man støder stadig på det som et mere eller mindre bevidst standpunkt. For mig ligger en stor del af fascinationen ved arkitektur i dens materialitet.
3. Paul-Allan Johnson mener dog, i *The Theory of Architecture*, ..., at der nu er en tendens til forlade eller afvise forestillingen om en hovedidé.
4. Roger Scruton udfolder i et helt kapitel i *The Aesthetics of Architecture* kritikken af den opfattelse, at arkitektur er rum. Nu står Scruton selv på det modsatte standpunkt, at arkitektur er krop, men hans kritik af rumbegrebet virker ikke desto mindre rimeligt afbalanceret.
5. Det siger sig selv, at det var en ambition i funktionalismen, ikke mindst i Sverige, at den arkitektoniske form skulle baseres på forskning i tekniske, funktionelle og formentlig også perceptionspsykologiske forhold. Men allerede Per Råberg gjorde i *Funktionalistisk genombrott* opmærksom på, at også funktionalismen var en stil, og at den ikke altid var så rationel som den så ud, og i dag er der næppe nogen der tror, at arkitektonisk form følger éntydigt af funktionsanalysen eller tekniske forhold.